

معرفی و بررسی انتقادی نسخه‌های خطی تذکره‌ی "خزینة گیج‌الهی"

زبان و ادب فارسی در پرتو حمایت و قدرت تشویق از پادشاهان مغولان گورکانی، در هند نفوذ و اعتبار مخصوصی پیدا کرد تا جایی که در زمان اکبر شاه، پادشاه گورکانی زبان رسمی دربار هند شد و دو بیست سال همچنان باقی ماند. این امری است کلی و شواهد مدلل در تاریخ ملل پیدا می‌شود هرگاه امیری هنر پرور و شاعر دوست، زمام امور را به دست می‌گرفت، بازار شعر و ادب رونق می‌یافت. هند در عهد پادشاهان مغولان گورکانی مصداق این حکم کلی است. رواج شعر و ادب فارسی و مهاجرت شاعران به دیار هند و استقبال آنان به دربار گورکانیان از نشانه‌های ادب دوستی و علم پروری سلاطین و امرای آن عهد است.

حکومت شاهان مغول در هند، در عهد جلال الدین محمد اکبر شاه (۹۶۳-۱۰۱۴ ه.ق.) به صورت یک امپراتوری مقتدر به وجود آمد. در نتیجه‌ی حملات سپاهیان اکبر پادشاه، سلطنت پادشاهان محلی کشمیر، بعد از دو بیست و بیست و پنج سال حکومت مستقل، در سال ۹۹۴ ه.ق. در هم پاشیده شد. با شکست آخرین

تاجدار چک، کشمیر استقلال خود را از دست داد و به عنوان یک صوبه (ایالت) یا استان شامل امپراتوری اکبر شاه گردید. اما با وجود این فاجعه می ناگوار، دوره می پادشاهان مغول گورکانی از لحاظ رشد و نمود از راه ارتباط ادبی، علمی، فرهنگی و تمدنی بسیار سودمند و بار آور بود. زمانی که پادشاه گورکانی هند، جلال الدین محمد اکبر کشمیر را محتر نمود، زمانی بود که دو بیست سال از سن ادب و فرهنگ فارسی در کشمیر گذشته بود. ولی در نتیجه ی علاقه و دلبستگی و پژه ای که پادشاهان گورکانی هند نسبت به کشمیر نشان دادند و بر اثر روی آوردن کارروانی از شاعران مهاجر ایرانی به کشمیر، بهار شعر و نثر فارسی در کشمیر به اوج اعتلاء رسید. تعدادی شاعران و نویسندگان ایرانی که بعضی از آنان هم رکاب اکبر، جهانگیر و شاهجهان بودند و برخی مستقیماً از هندوستان به کشمیر رفتند. عده ای از آنها در کشمیر اقامت گزیدند و همان جا وفات نمودند. مثل باباطالب اصفهانی، شاه ابوالفتح گیلانی، میرزا اکمل الدین بدخشی، حاجی محمد جان قدسی، محمد قلی سلیم تهرانی، طغرای مشهدی، ابوطالب کلیم کاشانی، گلشنی شیرازی، مهری مشهدی و غیر آنها. سهم شاعران و دانشمندان ایرانی مقیم کشمیر در ترویج زبان و ادب فارسی، با در نظر گرفتن محتویات آثار آنان در عصر مغول قابل توجه است و نقش مهاجران ایرانی را که در توسعه زبان و فرهنگ ایران سعی بلیغ نموده اند، نباید فراموش کرد. زیرا سهم آنها نسبت به زبان و ادب فارسی در کشمیر اضافه شایان تحسین و قابل ملاحظه است. اگر از کارهای علمی و ادبی ایشان پرده کشانده شود، شناخت و صورت فکری، ذوق لطیف ادبی، عذوبت و حلاوت شعری و مقام و منزلت علمی آنها را می توان احاطه و محاکمه کرد.

در میان شاعران برجسته که از سرزمین ایران به کشمیر مهاجرت نمودند یکی
میر عمادالدین محمود مختص به الهی بوده است که کشمیر را مقام دایمی برای استقرار خود
نموده است. او در عهد حکومت جهانگیر پادشاه گورکانی هند از همدان هجرت نموده
به هند آمد.

بعد در سال ۱۰۴۲ ه. ق. در عهد حکومت شاه جهان وارد کشمیر شده با سخنوران
فارسی گوی کشمیر دمساز شد. سپس از گذراندن آخرین بیست و یک سال زندگی خود
در کشمیر، در همان جا وفات یافت. میر الهی نه فقط شاعر سرشناس بوده بلکه در عین حال
یک تذکره نویس چیره دست نیز بوده است. وی تذکره ای به نام "خزینة گنج الهی"
که دارای شرح احوال و منتخب اشعارشش صد و چهل نفر از شاعران، نویسندگان،
عالمان، حکیمان و پادشاهان در بر دارد، از خود به جای گذاشته است.

روایت تألیف تذکره شاعران فارسی، روایتی کهن است. به اعتقاد
ادوارد برتون قبل از لباب الالباب محمد عوفی (۶۴۰-۵۷۲ ه. ق.) تذکره های
فارسی دیگر نیز به نگارش درآمده بود. اما متأسفانه اثری از آنها بر جای نمانده است.
بنابراین به جرأت می توان گفت که لباب الالباب اولین تذکره شعرای فارسی است
که در سال ۲۱۸ ه. ق. به توسط محمد عوفی در هند نگاشته شد. وجود این اثر ارزشمند آن
چنان مفید واقع شد که در سالها و ادوار بعدی، تذکره نویسان دیگر نیز در هند و ایران
آثار مشابهی را به زبان فارسی تألیف نموده از خود باقی گذاشتند و در این مورد قرن
یازدهم و دوازدهم هجری را می توان عصر طلایی تألیف کتب تاریخی و تذکره نویسی
نامید. بسیاری از ادیبان و فاضلان آن روزگار به طور کلی از هند و مسلمان به

تألیف و تنظیم احوال شعران، عارفان و دانشمندان پرداختند و آثار معروفی از خود به جای گذاشتند.

میرعمادالدین محمود اسدآبادی همدانی متخلص به الهی، در قرن یازدهم هجری قمری در میان سالهای ۱۰۴۲-۱۰۵۲ ه. ق. یا ۱۰۶۰-۱۰۶۳ ه. ق. تذکره ای را به نام "خزینة گنج" که به اسم "تذکره الهی" نیز معروف است، در جریان اقامت خود در کشمیر تألیف کرده است که تا کنون به چاپ نرسیده است. فهرست نویسان پیش از دو نسخه از این کتاب نشان نداده اند، یکی نسخه ی برلین و دیگری نسخه ی اشپرنگر. این تذکر لازم است که بنده یک نسخه دیگری را نیز پی برده است که در کتابخانه شخصی پروفیسور عبدالحق موجود است. اینک به مشخصات نسخه های تذکره خزینة گنج الهی می پردازیم:

۱- نسخه ی اشپرنگر

نخستین نسخه ی خطی تذکره خزینة گنج الهی که در فهرست مفصل اشپرنگر به شماره (۱۱) ذکر شده است، در یکی از کتابخانه های شخصی اوده موجود بود. بر طبق روایت اشپرنگر نسخه مزبور به خط مؤلف بوده و دارای ۱۸۴ برگ، (pp 368، در فهرست اشپرنگر نوشته شده است) و هر برگ محتوی ۱۹ سطر است. در این نسخه، مؤلف بعضی جاها را خالی گذاشته و گاهی تنها اسم شاعر را نوشته و بعداً جابرای شرح حالش خالی گذاشته و فقط اشعار منتخب را از وی آورده است. گاهی تنها شرح حال شاعری را نوشته و جابرای اشعار او خالی گذاشته است. غالباً در حاشیه اضافه های دارد که به خط

فصلی نامشاس است - این نسخه صحیح و بیایچه و خاتمه ندارد و چنان که اشرگر گفته است
صحیح وقت به اتمام نرسیده و بنا بر این گاملاً غیر معروف مانده است -

چنان که اشرگر نوشته است که این تذکره مشکل بر شرح احوال و منتخب
اشعار چهار صد نفر از شعرای قرن نهم و دهم هجری قمری که الهی اظهارا به "شعرا
متوسطین" می خواند، و بعضی از شعرای قرن هشتم هجری که از تذکره دولت شاه نقل
کرده است، به ترتیب الفبا از روی حرف اول اسم یا تخلص شاعر است - تذکره
مزبور با "امیر محمود ابن بکین" شروع شده با "همایون پادشاه" تمام می شود - متن این
نسخه با عبارت زیر شروع می شود:

"صاحب مقطعات موعظت آیین امیر محمود مشهور به ابن بکین"

اسامی شاعران این تذکره را اشرگر در فهرست خود (صفحه ۶۷-۸۷) آورده است -

۲- نسخه کتابخانه ی برلین:

نسخه دوم از تذکره الهی که در کتابخانه ی برلین، آلمان به شماره 646

323 Sprenger مضبوط است، در فهرست مفصل پرچ (Pertsch)

ذکر شده است ۲- میکروفیلی و نسخه ی عکسی نسخه ی مزبور در کتابخانه ی شخصی بنده موجود

است که در سال ۲۰۰۷م از کتابخانه ی برلین به دست آوردم - نسخه ی مزبور دارای

۱۷۳ برگ، با حاشیه ی قرمز و آبی رنگ، به اندازه ۱۷x۲۹ سانتی متر

(= ۱۱۱/۲x۶۱/۲، اسیخ) است - هر برگ دارای ۱۹ سطر به خط نستعلیق نوشته شده

است - نسخه ی برلین نیز به خط مؤلف است، اما در حاشیه اضافه هایی دارد که گاهی

به خط کسی دیگر است - این نسخه بدون مقدمه و خاتمه است و احتمال دارد که مؤلف
توفیق تمام آن را نیافته باشد - نسخه‌ی مورد بحث نیز مشتمل است بر ذکر احوال و
انتخاب آثار چهارصدتن از شاعران قرن نهم، دهم و بعضی از شاعران سده هشتم هجری
قمری به ترتیب حروف تہجی از "ابن بزمین" تا "هما یون پادشاه" - متن این نسخه با
عبارت زیر آغاز می‌شود:

«صاحب مقطعات موعظت آیین امیر محمود مشهور به ابن بزمین»

در این نسخه نیز مؤلف بعضی جاها را خالی گذاشته و گاهی تنها اسم شاعر را نوشته و بعداً
جا برای شرح حالش خالی گذاشته و فقط اشعار منتخب را از وی آورده است - گاهی تنها
شرح حال شاعری را نوشته و جا برای اشعار او خالی گذاشته است - با در نظر گرفتن
مشخصات مزبور نسخه‌ی برلین و نسخه‌ی اشپرنگر، وقتی که مقایسه میان مشخصات هر دو نسخه می
کنیم، به این نتیجه می‌رسیم که مشخصات هر دو نسخه یکجور هست - چون نسخه‌های خطی فارسی
که اشپرنگر در کتابخانه‌ی شخصی خود داشت و بعداً آنها را به کتابخانه‌ی برلین فروخت،
همان نسخه‌ها بودند که اشپرنگر از کتابخانه‌های شاهان اوده گرفته، شامل کتابخانه‌ی
شخصی خود نمود - در میان نسخه‌های مزبور نسخه‌ی تذکره خزینه‌ی گنج‌الطی شامل بود که
اشپرنگر از کتابخانه‌ی اوده، همراه خود به برلین برد - چنان که اشاره رفت که اشپرنگر
فهرست کتابخانه‌ی شخصی خود در برلین به چاپ رساند و او در آن کاتالوگ ذکر نسخه‌ی
مزبور را تحت شماره‌ی ۳۲۱ نموده است - بنا بر این می‌توان گفت که نسخه‌ی اشپرنگر
همان نسخه‌ای است که در کتابخانه‌ی برلین نگهداری می‌شود و فعلاً همان نسخه در دسترس
ماست -

۳- نسخه‌ی کتابخانه‌ی شخصی پروفیسور عبدالحق:

بنده یک نسخه دیگری از "تذکره خزینه گنج الہی" را پی برده است که در کتابخانه‌ی شخصی جناب آقای پروفیسور عبدالحق، استاد بازنشسته دانشگاه دہلی نو، وجود دارد۔ استاد موصوف نسخه‌ی مزبور را در مجلہ‌ی معارف ۵۱ معرفی نموده است۔ بنده برای بہ دست آوردن نسخ خطی تذکرہ مزبور چندین بار با استاد عبدالحق در دہلی ملاقات کردم۔ اطاعتی کہ راجع بہ مشخصات نسخه‌ی مزبور بہ دست آوردم قابل ملاحظہ می باشد۔

نسخہ‌ی مزبور از این نظر کہ یکی از کاملترین نسخہ‌های خطی تذکرہ گنج الہی هست، حایز اهمیت و ارزش فراوان است۔ نسخہ‌ی اشپرنگر (= نسخہ برلین) نسخہ‌ی ناتمام است و فقط ذکر چهارم صدتن از شاعران متقدّمین دارد، اما متن نسخہ‌ی مزبور تا حدّ زیاد کامل است و شرح احوال و منتخب اشعار تقریباً شش صد و چهل نفر از شاعران، حکیمان و خوشنویسان مانند مولانا سلطان علی مشہدی، میر علی، بلبل باز، میر دیواری قوشباز، ہمایون پادشاہ و جز آنان دارد۔ این نسخہ بدون دیباچہ هست اما ترقیمہ دارد۔ از ترقیمہ‌ی این نسخہ برمی آید کہ این نسخہ در سال ۱۰۶۵ھ ق. (برابر با ۱۲۵۵-۶ میلادی)، یعنی دو سال بعد از وفات مؤلف (= ۱۰۶۳ھ ق.) استنساخ شدہ است۔ اما اسم کاتب ندارد۔ اینک بہ عبارت ترقیمہ‌ی این نسخہ‌ی پردازیم:

"تمام شد این دفتر اول از تذکرہ الہی کہ در ذکر متقدّمین شعرا علیین مکان راروز

دوشنبه ماه شوال به تاریخ هزار و شصت و پنج و مؤلف این تذکره الهی عماد الدین محمود
المخلص به الهی الحسینی ابن امیر حجت اللہ اسعد آبادی الہمدانی است، ۶۔

از عبارت ترقیمہ ی این نسخہ چنان بہ اثبات می رسد کہ نسخہ ی مزبور جلد اول تذکرہ
الہی است و گمان داریم کہ مؤلف قبل از اتمام جلد دوم این تذکرہ قضا کرد۔ بہ طوری
کہ اشارہ رفت کہ نسخہ مزبور مشتمل است بر شرح احوال و منتخب اشعارشش صد و چہل
نفر از شاعران، حکیمان و خوشنویسان متقدّمین، کہ بہ ترتیب حروف تہجی موجود
است۔ اسم شاعران در این تذکرہ با جوہر سرخ نوشتہ شدہ است و در اکثر جاہا حروف
ہای تازہ با جوہر سرخ نوشتہ شدہ است۔ چون بہ علت این کہ چند ورق در آغاز
این نسخہ افتادہ اند، بنا بر این نسخہ ی مزبور از ”ابوعلی سینا“ شروع شدہ با ”یوسف بن
شیخ احمد جامی“ تمام می شود۔ این تذکرہ لازم است کہ نسخہ ی اشپرنگر از ابن یسین،
شروع شدہ با ”ہمایون پادشاہ“ بہ اتمام می رسد، یعنی فقط تا حرف ”ھ“ نوشتہ شدہ
است و نسخہ ی مزبور ذکر شاعران تا الفبای اخر یعنی ”می“ دارد۔ نسخہ ی مزبور بہ علت
ضخامت ۳۵۰ برگہا، در دو بخش تجلید شدہ است۔ بخش اول از حرف ”الف“ تا
”غ“ و بخش دوم از حرف ”ف“ تا ”می“ است۔ اندازہ ی این نسخہ ۱۹x۳۳ سانتی
متر است و ہر برگ دارای ۱۵ سطر بہ خط نستعلیق خوش نوشتہ شدہ است۔ تمام نسخہ روی
یک نوع کاغذ با یک قسم جوہر و بہ یک دست نوشتہ شدہ است و اشتباہ ہای کتابتی
خیلی کم دارد۔ در نوشتن اسم شاعر، التزام سطر یا پاراگراف تازہ نہ دارد۔

ماخذ تذکرہ خزینہ گنج الہی:

ماخذ عمدہ و اساسی میرالہی درتالیف این کتاب عبارت است از: تذکرہ دولتشاہ تالیف امیر دولتشاہ سمرقندی، مجالس العفایں از میرعلی شیرنوالی ترجمہ از امیری ہروی فخری، مذکر الاحباب اثر خوبہ امین الدین حسن فاری، مقاله الابرار (تذکرہ صوفیہ)، مجالس عبدالقادر مراند امی، تخلصی سامی از سام میرزا صفوی، جواهر العجائب از سلطان محمد بن امیری ہروی مخلص بہ فخری، عرفات العاشقین "کہ ازین عمدہ بہ جز مذکر الاحباب بقیہ جزو ماخذ مؤلفات عرفات است کہ بعضی از آنہا مانند مقاله الابرار در آن تاریخ فقط در دست تقی اوحدی بودہ و هیچ تذکرہ نویس بہ جزوی مستقیماً از آن استفادہ نکرده است از این روی توان حدس زد کہ میرالہی مواد اصلی و عمدہ کتاب خود را از عرفات گرفتہ باشد"۔

این نکتہ نیز قابل ذکر است کہ باوجود شہرتی کہ میرالہی در زمان خود داشتہ و طول مدت اقامت او در ہند (= ۱۰۲۱-۱۰۶۳ھ، ق) و ملازمت کہ در دربار جہانگیر و شاہجہان پادشاہ اختیار نمودہ بود، هیچ یک از منورخان و تذکرہ نویسان معاصر وی، در جریان ذکر احوالش کوچکترین اشارتی بدین نکتہ نکرده اند کہ وی تذکرہ ای تالیف کردہ است۔ این نکتہ نیز شایان تذکر است کہ باوجود اقامت پست و دو سال خود در کشمیر، الہی در تذکرہ خود، در هیچ جا از شاعران فارسی گوی کشمیر ذکری ننمودہ است۔

کتابشناسی و پانوشت‌ها

۱. عوفی، محمد، لباب الالباب، به تصحیح و مقدمه پروفیسور ادوارد براون، انتشارات لوزاک، لندن، ۱۹۰۳م مقدمه -

۲. نقوی، دکتر سید علی رضا، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، انتشارات مطبوعاتی علمی، تهران، چاپ ۱۳۳۳ش - ۱۹۶۴م، ص ۱۹۳ -

3. Spenger, Aloys (M. D), A catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany Manuscripts of the Libraries of the King of Oudh, Calcutta 1854, Vol 1, page 66.

4. Pertsch, Wilhelm, Die Handschriften Verzeichnisse Der Koniglichen Bibliothek Zu Berlin, A. Asher & Co. Berlin, 1888, page 609.

۵. عبدالحق، تذکره الهی، مجله معارف، انتشارات شبلی اکادمی اعظم گر، اترپردیش، شماره ۴، ۱۹۷۷م، ص ۳۰۷

۶. همان، ص ۳۰۹

۷. گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره‌های فارسی (۲ مجلد)، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۲۷، ج ۱، ص ۵۱۸ -

